

سنجش سطح توسعه یافتگی گردشگری شهرستان‌های استان سیستان و بلوچستان^۱

مجید کریم زاده^۲

استادیار اقتصاد، گروه اقتصاد، مجتمع آموزش عالی سراوان، سراوان، ایران

بهزاد کریم زاده

دانش آموخته کارشناسی ارشد اقتصاد، مجتمع آموزش عالی سراوان، سراوان، ایران

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۰۹/۱۷ تاریخ صدور پذیرش: ۱۳۹۶/۱۲/۱۴

چکیده

وجود زیرساخت‌ها و توزیع مناسب خدمات در جذب گردشگران به طرف مکانهای مستعد گردشگری بسیار تعیین کننده است. گردشگری یکی از بهترین گزینه‌های کاهش فقر، ایجاد اشتغال و متنوع‌سازی اقتصاد مناطق محروم است. پژوهش حاضر با هدف بررسی سطح توسعه یافتگی شهرستان‌های استان سیستان و بلوچستان به لحاظ برخورداری از زیرساخت‌های گردشگری انجام گرفته است. اطلاعات مورد نیاز این تحقیق از سالنامه آماری سال ۱۳۹۴ استان اخذ شده و جامعه آماری تحقیق، شهرستان‌های استان سیستان و بلوچستان می‌باشد. روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی - تحلیلی و مدل‌های مورد استفاده جهت رتبه‌بندی شهرستان‌های استان، تکنیک‌های تاپسیس و موریس می‌باشند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که با توجه به معیارهای در نظر گرفته شده برای سطح‌بندی شهرستان‌ها، بر اساس شاخص موریس به ترتیب شهرستان‌های زاهدان، چابهار، ایرانشهر، سرباز و سراوان برخورداری از سطح‌بندی شهرستان‌های نیمروز، مهرستان، هیرمند و دلگان کم برخورداری از شهرستان‌های استان می‌باشند. همچنین براساس تکنیک تاپسیس نیز مشخص شد که، شهرستان‌های زاهدان، چابهار، زابل، سراوان و ایرانشهر برخورداری از شهرستان‌ها و شهرستان‌های نیمروز، مهرستان، دلگان و هیرمند کم برخورداری از شهرستان‌های استان از لحاظ برخورداری آنها از زیرساخت‌های گردشگری هستند. نتایج همچنین نشان داد در مجموع ۹۵ درصد از شهرستان‌های استان در سطح نسبتاً محروم و محروم از توسعه قرار دارند.

واژگان کلیدی: توسعه یافتگی، گردشگری، تاپسیس، شاخص موریس، سیستان و بلوچستان

۱- این مقاله از طرح تحقیقاتی با عنوان "سنجش و ارزیابی شکاف توسعه یافتگی در استان سیستان و بلوچستان" که با حمایت مالی مجتمع آموزش عالی سراوان انجام شده استخراج گردیده است.

۲- (نویسنده مسئول)

مقدمه

گردشگری، مجموعه فعالیت‌های افرادی که به مکانی غیر از مکان عادی زندگی خود مسافرت و حداقل یک شب و حداکثر یک سال در آنجا اقامت می‌کنند را شامل می‌شود که هدف از مسافرت آنان گذراندن اوقات فراغت و به غیر از اشتغال و کسب و کار است (رضوانی، ۱۳۸۵: ۱۵). امروزه گردشگری به یکی از مهمترین نیروهای محرک توسعه اقتصادی در بسیاری از کشورهای جهان تبدیل شده است. گردشگری بیش از هر فعالیت دیگری موجب حرکت و انتقال سرمایه در مقیاس محلی، ملی و بین‌المللی می‌شود و هزینه‌های جهانگردی به مراتب سریعتر از تولید ناخالص ملی و صادرات جهانی کالا و خدمات رشد می‌یابد (محلّاتی، ۱۳۷۷: ۲۰۸). می‌توان گفت گردشگری اگر به صورت مناسب مدیریت شود، مکملی برای دیگر فعالیتهای اقتصادی یک جامعه است و تأثیرات آن از طریق فروش تولیدات محلی، ارائه خدمات به گردشگران، توسعه فعالیت‌های خدماتی، توسعه زیرساخت‌ها و... افزایش می‌یابد (فراجی راد و همکاران، ۱۳۹۶: ۶). در سالهای اخیر این صنعت نوپا تأثیرات زیادی بر وضعیت اقتصادی، اجتماعی، و فرهنگی جهان داشته است. ایجاد اشتغال، ارزآوری، تعادل منطقه‌ای، کمک به صلح جهانی، کمک به سرمایه‌گذاری در میراث فرهنگی، بهسازی محیط، کمک به بهسازی زیستگاه‌های حیات وحش، توسعه نواحی دارای جاذبه‌های گردشگری، و جلوگیری از برونکوچی جمعیت و مانند آن، از جمله مزایای این صنعت بوده است (صدرموسوی و دخیلی کهنوئی، ۱۳۸۶: ۱۴۳). در نهایت می‌توان اینگونه ادعا نمود که گردشگری یکی از بهترین گزینه‌های کاهش فقر، ایجاد اشتغال و ایجاد طرحهای اقتصادی متنوع در کشورهای در حال توسعه است (Honeck, 2012, 5) که رونق آن بیانگر ثبات سیاسی اقتصادی، اجتماعی، امنیتی، فرهنگی و علمی کشورهای جهان است (اسدپور، ۱۳۹۶: ۲۸۶).

در دهه‌های اخیر، پیش‌بینی و تشریح سیر تحول و تکامل توسعه مقصدهای گردشگری، موضوعی چالش برانگیز برای پژوهشگران حوزه گردشگری بوده است. اهمیت این موضوع در آن است که پیش‌بینی و تشریح این فرآیند عملاً هدایت توسعه به سوی روندی مطلوب و نظام مند را ممکن می‌سازد (دلشاد، ۱۳۹۵: ۱۳۹). می‌توان گفت علی‌رغم منافع بی‌شمار گردشگری در توسعه جوامع امروزی، این صنعت مهم با مشکلات عدیده‌ای مواجه می‌باشد. رونق گردشگری نیازمند امکانات و زیرساخت‌های است که این امکانات اساسی و زیرساختی در مناطق مختلف بصورت متوازن توزیع نشده‌اند. سطح‌بندی براساس زیرساخت‌های گردشگری و خدمات موجود در نواحی مختلف، برای شناخت تفاوت‌ها و تعیین خدمات مورد نیاز و تعدیل نابرابری بین آنهاست. بهره‌برداری مناسب از زیرساخت‌ها وابسته به شناخت دقیق و سطح‌بندی امکانات، تاسیسات، خدمات و ظرفیت‌های موجود در هر منطقه و ناحیه می‌باشد (شماعی و موسوی وند، ۱۳۹۰: ۲۵). برای توسعه گردشگری، بهره‌برداری بهینه از زیرساخت‌ها و پی‌بردن به نابرابری‌های نواحی گردشگری ضروری است. با شناخت زیرساخت‌ها و رتبه‌بندی آنها در سطح نواحی می‌توان مدیریت بهتری بر گردشگران داشت. بنابراین برای توسعه گردشگری، هماهنگی بین تعداد گردشگران و ظرفیت‌های گردشگری به خصوص زیرساخت‌های گردشگری بسیار ضروری است (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۸۸: ۲۶).

وجود زیرساخت‌های مناسب و توزیع مناسب خدمات در جذب گردشگران به طرف مکان‌های مستعد گردشگری بسیار تعیین کننده خواهد بود (تقوایی و رنجبر دستنایی ۱۳۸۹:۲۳). یکی از راه‌های رتبه‌بندی نواحی گردشگری و تعیین سطح توسعه‌یافتگی آن مناطق از لحاظ زیرساخت‌ها و تسهیلات، بررسی امکانات و خدمات آنها می‌باشد. این امکانات و خدمات شامل مواردی از قبیل هتل‌ها و اقامتگاه‌ها، شبکه دسترسی و حمل و نقل، امکانات ارتباط جمعی، جذابیت‌های فرهنگی و هنری، واحدهای پذیرایی بین راهی و رستوران، دفاتر خدمات مسافرتی، تعداد شرکت‌های مسافری، نمایشگاه‌های فرهنگی و هنری، پارک‌های عمومی، تعداد وسایل نقلیه عمومی و به طور کلی عرضه خدمات توریستی در تمام زمینه‌ها می‌باشد (شمس‌الدینی و همکاران، ۱۳۹۴: ۹۸؛ دهستانی، ۱۳۸۳، ۳۲؛ توکلی و همکاران، ۱۳۸۹: ۸۰).

کشور ما به لحاظ تنوع آب و هوایی از یک سو و وجود مکان‌های تاریخی و فرهنگی منحصر به فرد از سوی دیگر، یکی از چند کشور انگشت شمار جهان است که تاکنون از ظرفیت‌های بالقوه خود در این زمینه به نحو مطلوبی استفاده نکرده است. بررسی وضعیت صنعت گردشگری در ایران و ملاحظه ارقام درآمدی ارزی حاصل از آن، حاکی از این است که به رغم این واقعیت که ایران یکی از ده کشور مهم جهان از حیث آثار تاریخی و باستانی است کمتر از یک‌هزارم درآمد جهانی حاصل از گردشگری را نصیب خود کرده است (تقدسی و همکاران، ۱۳۹۴: ۲). استان سیستان و بلوچستان هم بعنوان پهناورترین استان کشور دارای جاذبه‌های متعدد گردشگری است. این استان به دلیل شرایط محیطی و طبیعی خود دارای پتانسیل‌های فراوان در زمینه گردشگری است. سرتاسر این استان گواه وجود جاذبه‌های تاریخی و طبیعی متعددی است که از جمله شاخص‌ترین‌های آن می‌توان به شهر سوخته، روستای کلپورگان بعنوان اولین موزه زنده دنیا، دهانه غلامان، قلعه‌های تاریخی متعدد، کوه تفتان بعنوان تنها آتشفشان نیمه فعال کشور، گل‌فشان‌های استان، سنگ نگاره‌های دره نگاران، قلعه سب بعنوان مرتفع‌ترین بنای خشتی ایران، محوطه چهل دختران، سواحل بکر و اقیانوسی چابهار و... همه نشان‌دهنده توانایی بالای این استان در جذب گردشگر است. متأسفانه نبود و کمبود خدمات، امکانات و زیرساخت‌های گردشگری و همچنین کمبود سرمایه‌گذارهای دولتی و خصوصی در این استان، باعث عدم معرفی و شناخت گردشگران از پتانسیل بکر گردشگری این استان شده است. عدم معرفی و کمبود زیرساخت‌های گردشگری استان موجب عدم بهره‌برداری ساکنین استان از پیامدهای مثبت گردشگری در رشد و توسعه مناطق مختلف استان خواهد شد. بنابراین تحقیق حاضر با هدف شناسایی توان‌های گردشگری در استان سیستان و بلوچستان سعی در رتبه‌بندی شهرستان‌های این استان به لحاظ زیرساخت‌های گردشگری با توجه به اهمیت این موضوع در روند رشد و توسعه این مناطق دارد. سوال مهم این پژوهش عبارت است از اینکه؛ کدام شهرستان‌های استان از وضعیت مناسب تری از لحاظ برخورداری از زیرساخت‌های گردشگری قرار دارند و توزیع فضایی و شکاف موجود بین شهرستان‌های استان به چه صورت می‌باشد.

برای رسیدن به توسعه متعادل و همه‌جانبه که منجر به بهبود زندگی همه انسان‌ها گردد، نیاز به شناخت صحیح و برنامه‌ریزی‌هایی مناسب و بهینه در سطح ملی و منطقه‌ای می‌باشد تا شکاف‌های رو به تزاید برخوردار و غیربرخوردار در سطح منطقه کاهش یابد (صدری فرد، ۱۳۹۶: ۳۲۹). در زمینه گردشگری و توسعه‌یافتگی زیرساخت‌های گردشگری در کشور مطالعاتی صورت گرفته که می‌توان در اینجا به برخی از آنها اشاره نمود. دلشاد (۱۳۹۶) در پژوهش خود به

دنبال شناسایی عوامل و عناصر تأثیرگذار بر توسعه و تکامل مقصدهای گردشگری و بررسی ارتباط بین آنها بوده است. نتایج این پژوهش نشان داد که پنج عامل نوع و فعالیت گردشگران، ظرفیت تحمل و محدودیت‌های رشد، تعداد گردشگران/ساکنان، رقابت و توسعه‌ی تسهیلات و خدمات به ترتیب بیشترین میزان اهمیت را در فرایند توسعه و تکامل مقصدهای گردشگری دارند. همچنین عامل سیاست‌ها و پشتیبانی دولت، بیشترین تأثیر را بر سایر عوامل دارد و عوامل رقابت و توسعه‌ی زیرساخت‌ها و فناوری‌های نوین، بیشترین تأثیر را از سایر عوامل می‌پذیرند.

دهقان فرد و قاسمی زاد (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان شناسایی مشکلات توسعه‌ی صنعت گردشگری استان ساحلی بوشهر و ارائه راهکارهای جذب گردشگر در این استان در پی شناسایی مشکلات توسعه‌ی صنعت گردشگری در این استان بوده‌اند. نتایج پژوهش نشان داد که موانع اقتصادی، موانع فرهنگی، موانع دولتی، موانع بهداشتی، موانع جغرافیایی، موانع تفریحی، موانع سیاسی و موانع رفاهی بیشترین تأثیرگذاری را بر توسعه گردشگری در این استان دارند.

مروتی شریف‌آبادی (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان شناسایی و رتبه‌بندی عوامل مؤثر بر توسعه صنعت گردشگری یزد به بررسی عوامل مؤثر بر سنت گردشگری در این استان پرداختند. نتایج پژوهش نشان داد که وجود مدیریتی توانا و منسجم، جاذبه‌های طبیعی، به کارگیری الگوهای مناسب جهت اطلاع رسانی و ایجاد تأسیسات زیربنایی شامل شبکه جاده‌ای، مخابرات، آب، انرژی و برق، فاضلاب، سیستم دفع زباله، هتل‌ها و رستوران‌ها از جمله عواملی هستند که دارای بیشترین اهمیت از دیدگاه خبرگان و در نتیجه دارای بالاترین اولویت برای توسعه‌ی گردشگری در یزد هستند.

فرجی راد و همکاران (۱۳۹۶) در پژوهشی به تحلیل چالش‌های توسعه گردشگری تجاری در شهر بانه پرداختند. یافته‌های تحقیق نشان داد که گران بودن خانه‌های اجاره‌ای، تخصصی نبودن بازارها و پاساژها، کمبود مراکز اقامتگاهی برای گردشگران، کمبود مراکز مذهبی، امنیت جانی به دلیل فرهنگ نادرست رانندگی، کمبود امکانات تفریحی و سرگرمی، تبلیغات و اطلاع‌رسانی ضعیف جهت شناسایی مراکز خرید و مکان‌های اقامتی، کمبود مراکز پذیرایی، عدم ساماندهی دستفروشان، کمبود پارکینگ، کمبود امکانات بهداشتی، مکان‌یابی نامناسب مراکز خرید، نامناسب بودن جاده‌ها و راه‌های منتهی به شهر، کم‌توجهی به رعایت بهداشت عمومی محیط، یک بانندی بودن ورودی خیابان‌های بانه و و به تبع آن ایجاد ترافیک زیاد، نبود تابلوهای راهنما در جاده‌ها و داخل شهر در زمره مهمترین چالش‌های پیش روی توسعه گردشگری تجاری در شهر مرزی بانه هستند.

نصیری هند خاله و همکاران (۱۳۹۵) سعی در تحلیل زیرساخت‌های گردشگری شهرستان‌های استان آذربایجان غربی داشتند. نتایج حاصله از این پژوهش حاکی از آن است که، شهرستان ارومیه به لحاظ برخورداری از زیرساخت‌ها در رتبه اول و شهرستان خوی در رتبه دوم و شهرستان‌های شوط و پلدشت در رتبه شانزدهم و هفدهم قرار دارند و سطح‌بندی شهرستان‌های استان نشان از وجود ناهمگنی در سطح این استان دارد.

سندگل و شریفی نیا در سال ۱۳۹۵ به بررسی موانع و مشکلات توسعه گردشگری پرداختند. یافته‌های این پژوهش نشان داد که حدود ۶۹ درصد پاسخگویان وضعیت امکانات زیربنایی، خدماتی، سازمانی و تبلیغاتی گردشگری را در شهرستان قائمشهر در حد خیلی کم بر آورد کرده‌اند.

موسوی و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان "بررسی و اولویت‌بندی توان‌ها و زیرساخت‌های توسعه‌ی گردشگری با روش‌های تصمیم‌گیری چندمعیاره (مورد مطالعه: شهرستان‌های استان کردستان)"، به اولویت‌بندی شهرستان‌های این استان بر اساس ۱۲ معیار اصلی در ۴ سطح (فراخوردار، برخوردار، نیمه‌برخوردار، فروبرخوردار) پرداختند. با توجه به نتایج به دست آمده از این پژوهش مشخص شد که، شهرستان سنندج در سطح فرابرخوردار و شهرستان‌های دهگلان و دیواندره در سطح فروبرخوردار (محروم) به لحاظ شاخص‌های زیرساختی گردشگری قرار گرفته‌اند.

زنگی‌آبادی و همکاران (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان "تحلیل فضایی شاخص‌های توسعه‌ی گردشگری مطالعه موردی: شهرستان‌های استان اصفهان"، شهرستان‌های استان اصفهان را براساس ۸ شاخص توسعه‌ی گردشگری در ۴ سطح و رابرخوردار، فرابرخوردار، میانبرخوردار، و فروبرخوردار اولویت‌بندی کردند. نتایج این تحقیق نشان داد که از بین شهرستان‌های استان، شهرستان اصفهان در سطح فرابرخوردار و شهرهای خمینی شهر، خوانسار، دهقان، تیران و کرون، فالورجان، گلپایگان، چادگان، و نطنز در سطح فروبرخوردار یا محروم قرار گرفته‌اند.

دومینگز و همکاران (۲۰۱۴) در پژوهش خود به رقابت‌پذیری مقاصد گردشگران در دو کشور اسپانیا و استرالیا پرداختند. این پژوهش براساس تجربه‌ی گردشگران از مقاصد گردشگری در این دو کشور با ویژگی‌های متفاوت بوده است. نتایج این پژوهش نشان داد که برای جذب گردشگر در استرالیا کیفیت خدمات، برندهای تجاری، و زیرساخت‌های مناسب از اهمیت زیادی برخوردار است. اما در اسپانیا، آب و هوا و ساختارهای محلی توریستی مهمترین موضوع در جذب گردشگر هستند.

هیانگ و پینگ (۲۰۱۲) در تحقیق خود به ارزیابی رقابت در صنایع گردشگری در ۹ کشور جنوب شرق آسیا پرداختند. این مطالعه در سال ۲۰۰۹ با استفاده از ۶ معیار (در دسترس بودن جاذبه‌ها، حمل و نقل مناسب، قیمت مناسب، امنیت، بازار عرضه محصولات، مناظر طبیعی) و ۱۵ زیر شاخص انجام گرفته است. نتایج نشان می‌دهد که در رتبه‌بندی از بین ۹ کشور، براساس معیارهای یادشده، به ترتیب چین، ژاپن، هنگ کنگ، مالزی، تایلند، سنگاپور، تایوان، کره، و فیلیپین بهترین عملکرد را به خود اختصاص داده‌اند.

قلمرو جغرافیایی تحقیق

سیستان و بلوچستان به عنوان پهناورترین استان کشور در جنوب شرق ایران با وسعتی حدود ۱۸۷۵۷۸ کیلومترمربع، معادل ۱۱/۴ درصد از کل مساحت کشور را تشکیل داده است. این استان از نظر عرض جغرافیایی بین ۲۵ درجه و ۳ دقیقه تا ۳۱ درجه و ۲۷ دقیقه عرض شمالی از خط استوا و به لحاظ طول جغرافیایی بین ۵۸ درجه و ۵۰ دقیقه تا ۶۳ درجه و ۲۱ دقیقه طول شرقی از نصف‌النهار مبدأ قرار گرفته است. این استان در شمال به استان خراسان جنوبی و کشور افغانستان، در شرق با مرز خاکی حدود ۱۲۶۰ کیلومتری به کشورهای پاکستان و افغانستان، در جنوب با مرز آبی ۳۰۰ کیلومتری به آبهای آزاد دریای عمان و بالاخره در مغرب به استانهای کرمان و هرمزگان محدود می‌شود. استان سیستان و بلوچستان براساس تقسیمات کشوری دارای ۱۹ شهرستان است.

منبع: یافته‌های پژوهش

روش‌شناسی تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی است. به منظور جمع‌آوری اطلاعات از روشهای مختلف اسنادی مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای استفاده شده است. آمار و اطلاعات مرتبط با زیرساخت‌های گردشگری از سالنامه آماری استان در سال ۱۳۹۴ گردآوری و با استفاده از تکنیک تاپسیس و شاخص توسعه یافتگی مورس وضعیت برخورداری شهرستانهای استان سیستان و بلوچستان مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. علت استفاده از این دو مدل، ارزیابی اعتبار و مقایسه‌ی نتایج بدست آمده بوده است. جامعه آماری این پژوهش شامل شهرستان استان سیستان و بلوچستان است. شاخص‌های مورد بررسی در این تحقیق با عنایت به فرض وجود شکاف در درجه توسعه یافتگی شهرستان‌های استان از لحاظ برخورداری آنها از زیرساخت‌های گردشگری به شرح ذیل انتخاب شده که شامل (۱) تعداد سالن‌های سینما در هر شهرستان (۲) تعداد سالن‌های وابسته به سازمان فرهنگ و ارشاد (۳) تعداد چاپخانه‌های هر شهرستان (۴) تعداد موزه‌ها (۵) راه‌های تحت پوشش (۶) تعداد هتل‌ها (۷) تعداد مهمانپذیرها (۸) تعداد دفاتر خدمات گردشگری (۹) تعداد پایانه‌های مسافری (۱۰) تعداد دفاتر خدمات ارتباطی (۱۱) تعداد پارک‌های عمومی (۱۲) تعداد مناطق نمونه گردشگری (۱۳) تعداد روستاهای هدف گردشگری (۱۵) تعداد مجتمع‌های خدماتی بهداشتی.

در این پژوهش برای تحلیل داده‌ها ابتدا با استفاده از تکنیک آنالیز شانون به وزن دهی شاخص‌ها پرداخته و سپس بر اساس تکنیک تاپسیس TOPSIS و شاخص توسعه یافتگی موریس به کمک نرم افزار Excel 2010 و Solver به تحلیل و تعیین میزان توسعه یافتگی شهرستان‌ها از لحاظ برخورداری آنها از زیر ساخت های گردشگری اقدام شده است.

تکنیک تاپسیس و شاخص توسعه یافتگی موریس

این مدل توسط هوانگ و یون در سال ۱۹۸۱ پیشنهاد شد و یکی از بهترین مدل های تصمیم گیری چند شاخصه است. این تکنیک بر این مفهوم استوار است که گزینه انتخابی، باید کمترین فاصله را با راه حل ایده آل مثبت (بهترین حالت ممکن) و بیشترین فاصله را با راه حل ایده آل منفی (بدترین حالت ممکن) داشته باشد. ویژگی‌های این تکنیک عبارتند از:

- در روش تاپسیس، گزینه انتخاب شده می‌باید کوتاه ترین فاصله را از جواب ایده آل و دورترین فاصله را از ناکارآمدترین جواب داشته باشد.
  - در این روش، ماتریس $n \times m$ که دارای m گزینه و n شاخص می‌باشد مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.
  - گزینه (Alternative): هر موضوع مورد بررسی، یک گزینه محسوب می‌شود.
  - شاخص (Index): ویژگی‌ها یا پارامترهای عملکردی که برای انتخاب گزینه‌های تصمیم‌گیری مطرح است.
  - از امتیازات مهم این روش آن است که به طور همزمان می‌توان از شاخص‌ها و معیارهای عینی و ذهنی استفاده نمود.
  - معیارهای کمی و کیفی را توأم در مبحث مکان یابی دخالت می‌دهد.
  - خروجی آن می‌تواند ترتیب اولویت گزینه‌ها را مشخص و این اولویت را به صورت کمی بیان کند.
  - تضاد و تطابق بین شاخص‌ها را در نظر می‌گیرد.
  - روش کار ساده و سرعت آن مناسب است.
  - نتایج این مدل کاملاً منطبق با روش‌های تجربی است.
- مراحل ریاضی روش تاپسیس:

۱. تشکیل ماتریس داده‌ها بر اساس m گزینه و n شاخص:

$$A_{ij} = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{bmatrix}$$

۲. استاندارد نمودن داده‌ها و تشکیل ماتریس استاندارد از طریق رابطه زیر

$$r_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{k=1}^m a_{kj}^2}}$$

$$\sum_{i=1}^n w_i = 1$$

۳. تعیین وزن هر یک از شاخص‌ها (w_i) بر اساس

۴. در این راستا شاخص‌های دارای اهمیت بیشتر از وزن بالاتری برخوردارند. در واقع ماتریس (v) حاصلضرب مقادیر استاندارد هر شاخص در اوزان مربوط به خود می‌باشد

$$V_{ij} = \begin{bmatrix} w_1 r_{11} & w_2 r_{12} & \dots & w_n r_{1n} \\ w_1 r_{21} & w_2 r_{22} & \dots & w_n r_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ w_1 r_{m1} & w_2 r_{m2} & \dots & w_n r_{mn} \end{bmatrix}$$

۵. تعیین معیار فاصله ای برای آترناتیو (S_i^*) ایده آل و آترناتیو حداقل (S_i^-)

$$S_i^* = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^*)^2} \quad S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^-)^2}$$

۶. تعیین ضریبی که برابر است با فاصله ی آترناتیو حداقل، تقسیم بر مجموع فاصله ی آترناتیو حداقل و S_i^- و فاصله ی آترناتیو ایده آل S_i^* که آن را با C_i^* نشان داده و از رابطه ی زیر محاسبه می‌شود.

$$C_i^* = \frac{S_i^-}{S_i^- + S_i^*}$$

۷. رتبه‌بندی جایگزین‌ها بر اساس میزان C_i^*

مدل ضریب توسعه یافتگی موریس

از جمله مدل‌های که در تعیین نواحی همگن و درجه بندی سکونتگاه‌ها بر اساس خدمات از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌باشد شاخص توسعه‌یافتگی موریس است. این شاخص با استفاده از اطلاعات در دسترس برای هر واحد سکونتگاهی جایگاه توسعه‌یافتگی هر یک از واحدها را میان سایرین بر حسب هر یک از شاخص‌های انتخابی با بهره‌گیری از شاخص ناموزون موریس و در نهایت میانگین مجموعه شاخص‌ها را با استفاده از روش تحلیل "شاخص توسعه" به گونه‌ای ساده، لیکن در خور توجه و قابل تعیین و سپس به رتبه‌بندی سکونتگاه‌ها می‌پردازد.

روش موریس جزء روش‌های است که برنامه عمران سازمان ملل آنرا برای درجه‌بندی نواحی از لحاظ توسعه‌یافتگی (کالبدی-انسانی) به کار برده که هم جدیدترین الگوی رسمی به کار گرفته در سطح جهانی بوده و هم اینکه قابلیت گسترش و جایگزینی آنها در فضاهای مورد برنامه‌ریزی با مقیاس‌های مختلف و متنوع وجود دارد. این مدل با دیدگاه فضایی و ناحیه‌ای انجام می‌شود و مجموعه ای از سکونتگاه‌ها را مبنا قرار می‌دهد و وضع موجود را برای برنامه‌ریزی آینده مورد توجه قرار می‌دهد. هدف در این روش این است که با بهره‌گیری از اطلاعات در دسترس

جایگاه سکونتگاه‌ها را در میان بقیه سکونتگاه‌ها بر حسب شاخص‌های انتخابی تعیین نماید. روش مورس شامل مراحل زیر است:

- تنظیم جدولی که در یک ستون آن سکونتگاه‌ها و در ستون بعدی شاخص‌ها قرار گرفته و سپس اعداد مربوط به شاخص‌ها وارد می‌شود. شاخص‌های بکار گرفته شده باید همسو و هم جهت باشند.
- استاندارد نمودن اعداد جدول با استفاده از فرمول ضریب ناموزون مورس:

$$Y_{ji} = \frac{x_{ji} - x_{j\min}}{x_{j\max} - x_{j\min}} \times 100$$

- رتبه‌بندی به این ترتیب که در مورد هر شاخص و در هر ستون به بزرگترین عدد حاصل از ضریب ناموزون مورس، رتبه یک تعلق می‌گیرد و به ترتیب اعداد رتبه‌گذاری ادامه می‌یابد. رتبه یک نشان‌دهنده آن است که سکونتگاه در مورد شاخص مورد نظر از امکانات بیشتری برخوردار است.

- در این مرحله ضریب نهایی توسعه با توجه به فرمول زیر برای هر سکونتگاه بدست می‌آید که در آن:

$$D_i = \frac{\sum Y_{ij}}{N}$$

- با توجه به ضریب نهایی بدست آمده برای هر سکونتگاه می‌توان آنها را رتبه‌بندی کرد. شاخص توسعه عددی بین ۰ و ۱ است که هر چه به یک نزدیک‌تر باشد نشان توسعه بیشتر است (آسایش و استعلاجی، ۱۳۸۲: ۱۴۸).

نتایج تحقیق

در این بخش بمنظور تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش از تکنیک‌های تاپسیس و مدل توسعه‌یافتگی مورس استفاده شده است. برای مشخص نمودن میزان برخورداری و رتبه هر شهرستان در ابتدا شاخص‌های مورد استفاده وزن‌دار شده است. بعد از نرمال نمودن مقادیر شاخص‌ها مورد بررسی، با استفاده از ضرایب بدست آمده با کمک جدول شماره (۱)، رتبه‌بندی شهرستان‌های مختلف و میزان برخورداری آنها مشخص می‌گردد. نتایج این رتبه‌بندی در جدول (۲) نمایش داده شده است.

جدول (۱) مقادیر سنجش توسعه‌یافتگی

ارزش تاپسیس	۰,۸-۱	۰,۶-۰,۸	۰,۴-۰,۶	۰,۲-۰,۴	۰-۰,۲
وضعیت توسعه	توسعه‌یافته	نسبتاً توسعه‌یافته	در حال توسعه	نسبتاً محروم	محروم از توسعه

منبع: یافته‌های پژوهش

جدول شماره (۲) نتایج رتبه‌بندی شهرستان‌های استان با استفاده از شاخص مورس و تکنیک تاپسیس

شهرستان	شاخص مورس		شاخص تاپسیس	
	رتبه	شاخص اولویت	رتبه	شاخص اولویت
ایرانشهر	۳	۲۹,۶۱۸	۵	۰,۲۱۷۱
چابهار	۲	۳۵,۰۳۶۴	۲	۰,۳۷۵
خاش	۶	۲۲,۸۴۴	۷	۰,۱۴۸۵
دلگان	۱۶	۲,۸۲۹	۱۷	۰,۰۱۶
زابل	۸	۱۸,۹۲۲	۳	۰,۲۹۰۸
مهرستان	۱۸	۱,۷۲۴	۱۸	۰,۰۱۰۷
زاهدان	۱	۵۴,۰۴۵	۱	۰,۹۰۵۶
زهک	۱۰	۱۳,۲۰۷	۱۱	۰,۰۹۱۹
سراوان	۵	۲۲,۹۳۹	۴	۰,۲۶۴۵
سرباز	۴	۲۶,۶۱۱	۶	۰,۱۶۳
سیب و سوران	۱۳	۵,۰۰۸	۱۳	۰,۰۵۱۲

۱۵	۰,۲۲۲	۱۴	۳,۵۱۵	فnoch
۱۴	۰,۲۷۳	۱۵	۳,۱۷۷	قصرقند
۱۲	۰,۰۸۲۱	۹	۱۳,۶۱۴	کنارک
۹	۰,۱۱۷۷	۱۲	۶,۳۰۷	میرجاوه
۸	۰,۱۲۵۶	۷	۱۹,۸۰۹	نیکشهر
۱۹	۰,۰۰۲	۱۹	۰,۲۰۹	نیمروز
۱۰	۰,۰۹۵۹	۱۱	۸,۷۸۸	هامون
۱۶	۰,۰۱۶۱	۱۷	۱,۹۷۹	هیرمند

منبع: یافته‌های پژوهش

جدول شماره (۲) نشان‌دهنده رتبه‌بندی شهرستان‌های استان از لحاظ برخورداری آنها از زیرساخت‌های گردشگری است. نتایج جدول در قسمت اول نشان‌دهنده رتبه‌بندی شهرستان‌های استان براساس ضریب توسعه یافتگی مورس است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که؛ شهرستان زاهدان با ضریب ۵۴,۰۴۵ برخورداری‌ترین و شهرستان نیمروز با ضریب ۰,۲۰۹ کم برخورداری‌ترین شهرستان استان بلحاظ برخورداری از زیرساخت‌های گردشگری است. نتایج جدول بالا به ترتیب اولویت نشان می‌دهد که؛ شهرستان‌های چابهار، ایرانشهر، سرباز و سراوان در رتبه‌های بعد از زاهدان بعنوان مرکز اداری و سیاسی استان قرار دارند و شهرستان‌های نیمروز، مهرستان، هیرمند و دلگان کم برخورداری‌ترین شهرستان‌های استان می‌باشند. همانگونه که از جدول بالا پیدا است براساس تکنیک تاپسیس نیز، شهرستان زاهدان با ضریب ۰,۹۰۵۶ برخورداری‌ترین شهرستان و شهرستان نیمروز با ضریب ۰,۰۰۲ کم برخورداری‌ترین شهرستان‌های استان می‌باشند. براساس این تکنیک نیز شهرستان‌های چابهار، زابل، سراوان و ایرانشهر در رتبه‌های بعد قرار می‌گیرند. نتایج این تکنیک همچنین مشخص نمود که نیمروز، مهرستان، دلگان و هیرمند کم برخورداری‌ترین شهرستان‌های استان هستند.

نتایج این پژوهش نشان‌دهنده تمرکز بالای امکانات و زیرساخت‌های گردشگری در شهرستان‌های برخورداری استان است. یافته‌های پژوهش در جدول (۲) براساس سطوح توسعه یافتگی جدول (۱) نشان می‌دهد براساس تکنیک تاپسیس شهرستان‌های استان در چهار سطح از توسعه قرار دارند:

در سطح توسعه‌یافته، شهرستان زاهدان با ضریب توسعه یافتگی ۰,۹۰۵۶ در بالاترین رتبه توسعه یافتگی در قیاس با سایر شهرستان‌های استان از لحاظ برخورداری از زیرساخت‌های گردشگری قرار دارد.

در سطح نسبتاً محروم به ترتیب شهرستان‌های چابهار، زابل، سراوان و ایرانشهر با ضرایب ۰,۳۷۵، ۰,۲۹۰۸، ۰,۲۶۴۵ و ۰,۲۱۷۱ قرار دارند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که ۲۱ درصد شهرستان‌های استان در وضعیت نسبتاً محروم قرار دارند.

در سطح محروم از توسعه براساس تکنیک تاپسیس، ۱۴ شهرستان استان قرار دارند. در این سطح شهرستان‌های نیمروز، مهرستان، دلگان، هیرمند، فنوج، قصرقند، سیب و سوران، کنارک، زهک، هامون، میرجاوه، نیکشهر، خاش و سرباز قرار گرفتند. سهم این ۱۴ شهرستان از مجموع شاخص زیرساخت‌های گردشگری برابر با ۷۳ درصد می‌باشد. شهرستان‌های قرار گرفته در این سطح از توسعه، محروم‌ترین شهرستان‌های استان از لحاظ برخورداری از زیرساخت‌های گردشگری می‌باشند و باید در اولویت اول سرمایه‌گذاری در استان قرار گیرند. نکته قابل توجه در سطح‌بندی شهرستان‌های استان سیستان و بلوچستان از لحاظ برخورداری آنها از زیرساخت‌های گردشگری این

موضوع است که هیچ کدام از شهرستان‌های استان در سطح نسبتاً توسعه یافته و در حال توسعه قرار ندارند و در مجموع ۹۵ درصد از شهرستان‌های استان در سطح نسبتاً محروم و محروم از توسعه قرار دارند. این یافته نشان می‌دهد که بیشتر شهرستان‌های این استان در وضعیت مناسبی از لحاظ برخورداری از زیرساخت‌های گردشگری نمی‌باشند.

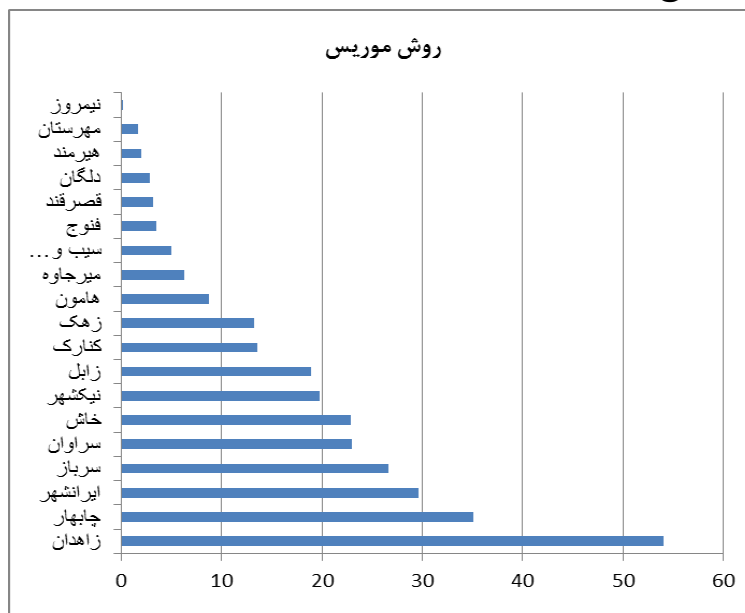
براساس ضرایب توسعه یافتگی در روش موریس نیز شهرستان‌های استان طبق جدول (۳) به سه سطح توسعه یافته (برخوردار) در حال توسعه (نیمه برخوردار) و کمتر توسعه یافته (محروم) تقسیم بندی می‌شوند.

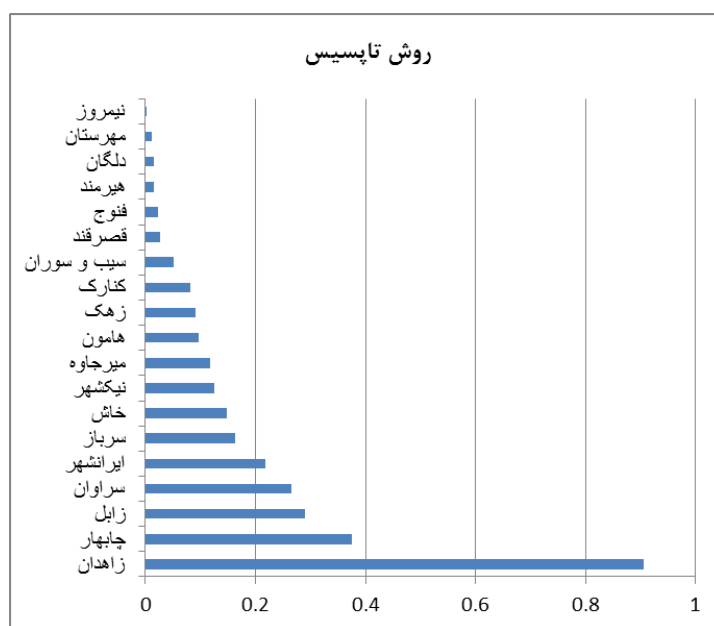
جدول ۳ سطح بندی توسعه یافتگی شهرستان های استان براساس مدل موریس

ضریب توسعه یافتگی	سطح بندی توسعه یافتگی
بیشتر از ۶۰	توسعه یافته (برخوردار)
۴۰-۶۰	در حال توسعه (نیمه برخوردار)
کمتر از ۴۰	کمتر توسعه یافته (محروم)

منبع: یافته‌های پژوهش

نتایج جدول (۳) نشان می‌دهد که در سطح نیمه برخوردار فقط شهرستان زاهدان قرار دارد و تمام شهرستان‌های استان بجز مرکز استان در سطح محروم یا کمتر توسعه یافته قرار دارند. این یافته‌ها نشان می‌دهد که ۹۵ درصد از شهرستان‌های استان در زمینه زیرساخت‌های گردشگری در سطح محروم قرار دارند. نتایج بدست آمده در این پژوهش با نتایج زنگی آبادی و همکاران (۱۳۹۱)، نصیری هند خاله و همکاران (۱۳۹۵)، و موسوی و همکاران (۱۳۹۴) همسو می‌باشد. نتایج این پژوهش‌ها نیز نشان‌دهنده ی شکاف و نابرابری بالا در توزیع خدمات و امکانات گردشگری در مناطق مختلف است. برای روشن تر شدن وضعیت شکاف و نابرابری موجود بین شهرستان‌های استان نمودارهای ذیل (۱) این نابرابری را بوضوح نشان می‌دهند.

نمودار ۱- ضرایب اولویت و رتبه‌بندی شهرستان‌های استان بلخاظ برخوردار از زیرساخت‌های گردشگری

منبع: یافته‌های پژوهش

نتیجه‌گیری و دستاوردهای پژوهشی

در دنیای امروز گردشگری تاثیر بسزایی در شکوفایی اقتصادی مناطق مختلف دارد. گردشگری از طریق ایجاد اشتغال، افزایش درآمدها و ارزآوری نقش شگرفی در فرایند رشد و توسعه کشورها ایفا می‌کند. وجود زیرساخت‌های گردشگری از پیش شرط‌های جذب و توسعه گردشگری در مناطق مختلف جهان است. استان سیستان و بلوچستان محروم‌ترین استان کشور از لحاظ زیرساخت‌های اقتصادی است. این استان با وجود ظرفیت‌های فراوان گردشگری، چالش‌های فراوانی در خصوص جذب گردشگران داخلی و خارجی دارد. هدف این پژوهش سنجش و ارزیابی میزان توسعه‌یافتگی زیرساخت‌های گردشگری در بین شهرستان‌های استان سیستان و بلوچستان است. نتایج پژوهش براساس هر دو روش تاپسیس و ضریب توسعه‌یافتگی موریس نشان داد که؛ زاهدان برخوردارترین و نیمروز کم برخوردارترین شهرستان‌های استان بلخاظ برخوردار از آنها از زیرساخت‌های گردشگری هستند. نتایج نشان داد براساس روش موریس بعد از مرکز استان یعنی زاهدان شهرستان‌های چابهار، ایرانشهر، سرباز و سراوان قرار داشته و روش تاپسیس نیز مشخص نمود شهرستان‌های چابهار، زابل، سراوان و ایرانشهر در رتبه‌های بعد از مرکز استان قرار دارند. نتایج این پژوهش نشان‌دهنده این موضوع است که؛ شکاف بین برخوردارترین شهرستان استان یعنی زاهدان با ضرایب توسعه‌یافتگی ۵۴،۰۴۵ در روش موریس و ۰،۹۰۵۶ در تکنیک تاپسیس با شهرستان نیمروز با ضرایب توسعه‌یافتگی ۰،۲۰۹ و ۰،۰۰۲ بسیار زیاد بوده که این امر گواه توزیع بسیار نامناسب زیرساخت‌های گردشگری در این استان است. نکته قابل توجه در سطح‌بندی شهرستان‌های استان سیستان و بلوچستان از لحاظ برخورداری آنها این موضوع است که در مجموع حدود ۹۵ درصد از شهرستان‌های استان در سطح نسبتاً محروم و محروم از توسعه قرار دارند. با نگاهی به شهرستان‌های محروم استان باید به این موضوع نیز اشاره نمود؛ اکثر این شهرستان‌ها از شهرستان‌های تازه تاسیس استان بوده و از وضعیت مناسبی به لحاظ توسعه‌یافتگی زیرساخت‌های اقتصادی قرار

ندارند. در مجموع نتایج این پژوهش نشان‌دهنده شکاف بالایی در زمینه برخورداری شهرستان‌های استان از امکانات و زیرساخت‌های گردشگری است و اکثر شهرستان‌های این استان در سطح محروم از توسعه قرار دارند. بنابراین می‌تواند مسئولین استانی و کشوری با توجه به پتانسیل‌های شهرستان‌های استان، توجه ویژه‌ای نسبت به زیرساخت‌های مورد نیاز گردشگری داشته باشند تا این استان محروم بتواند از این فرصت مناسب جهت بهبود وضعیت اقتصادی و معیشتی مردم استفاده بهینه نماید. در نهایت جهت توسعه زیرساخت‌های گردشگری استان پیشنهادات زیر ارائه می‌گردد:

- توجه ویژه و زمان‌بندی شده به شهرستان‌های که در سطح توسعه نیافته و محروم از توسعه قرار دارند و تلاش جهت ارتقاء وضعیت این شهرستان‌ها.
- تبلیغات مناسب در زمینه معرفی مناطق گردشگری استان بخصوص در مناطق روستایی و استفاده از این پتانسیل جهت شکوفایی اقتصاد منطقه.
- تشویق و حمایت از سرمایه‌گذاری‌های بخش خصوصی در زیرساخت‌های گردشگری استان.
- تمرکز زدایی در تخصیص منابع و توجه به اولویت‌های گردشگری استان.
- ایجاد زیرساخت‌های اولیه و حداقلی در تمام شهرستان‌ها و بهبود وضعیت جاده‌های دسترسی به مناطق باستانی و گردشگری استان.

منابع

- اسدپور، احمدعلی (۱۳۹۶). بررسی رابطه صنعت توریسم با رشد اقتصادی با عنایت به سند چشم‌انداز، فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ش ۲۸ (۱)، ۲۸۵-۲۹۵.
- آسایش، حسین و استعلاجی، علیرضا (۱۳۸۲) اصول و روش‌های برنامه‌ریزی ناحیه‌ای (مدل‌ها، روش‌ها و فنون). تهران: انتشارات دانشگاه آزاد شهرری.
- پاپلی یزدی، محمدحسین و سقایی، مهدی (۱۳۸۸) گردشگری (ماهیت و مفاهیم). تهران: انتشارات سمت.
- توکلی، مرتضی؛ کیانی، اکبر؛ و حیدری، صلاح (۱۳۸۹). تاثیر مناطق نمونه گردشگری در محرومیت زدایی از دیدگاه اجتماعات محلی (مطالعه موردی: منطقه اورامان تخت کردستان)، فصلنامه مطالعات و پژوهش‌های شهری منطقه‌ای، ش ۲ (۶): ۷۳-۹۴.
- دلشاد، علی (۱۳۹۶). تحلیل عوامل مؤثر بر توسعه و تکامل مقصدهای گردشگری، فصلنامه علمی پژوهشی گردشگری و توسعه، ش ۲ (۴): ۱۳۵-۱۴۹.
- دهستانی، بهبود (۱۳۸۳). برنامه‌ریزی کالبدی گردشگری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جغرافیایی جغرافیایی انسانی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.
- دهقان فرد، سکینه و قاسمی زاد، علی رضا (۱۳۹۶). شناسایی مشکلات توسعه صنعت گردشگری استان ساحلی بوشهر و ارائه راهکارهای مناسب، فصلنامه علمی پژوهشی گردشگری و توسعه، ش ۲ (۴): ۱۷۸-۱۹۴.
- رضوانی، علی اصغر (۱۳۸۵) جغرافیا در صنعت توریسم. تهران: دانشگاه پیام نور.
- زنگی آبادی، علی؛ پورعبدیوند، الله؛ حیدری پور، اسفندیار و مصلحی، محسن (۱۳۹۱). تحلیل فضایی شاخصهای توسعه گردشگری با استفاده از مدل (TOPSIS) مطالعه موردی: شهرستان‌های استان اصفهان، مجله‌ی جغرافیا و توسعه‌ی شهری، ش ۱: ۵۱-۷۳.
- سندگل، مهدی و شریفی نیا، زهرا (۱۳۹۵). بررسی موانع و مشکلات توسعه گردشگری مطالعه موردی: شهرستان قائمشهر، فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ش ۲۵ (۱)، ۷۱-۸۳.

- شماعی، علی و موسیوند، جعفر (۱۳۹۰). سطح‌بندی شهرستانهای استان اصفهان از لحاظ زیرساختهای گردشگری با استفاده از مدل AHP و TOPSIS، مطالعات و پژوهشهای شهری و منطقه‌ای، ش ۳ (۱۰): ۲۳-۴۰.
- شمس‌الدینی، علی؛ حمینی، داود و جمشیدی، علیرضا (۱۳۹۴). بررسی و ارزیابی اثرگذاری صنعت گردشگری بر نواحی روستایی (مطالعه موردی: بخش شامو شهرستان روانسر)، فصلنامه جغرافیایی فضای گردشگری، ش ۴ (۱۶): ۲۷۹-۲۹۸.
- صدری فرد، افسانه؛ جلال آبادی، لیلا؛ کریمیان پور، فاطمه؛ زینی، ستایش (۱۳۹۶). تحلیل و ارزیابی سطوح توسعه یافتگی شهرستانهای استان خراسان شمالی با استفاده از مدل TOPSIS، فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ش ۲۶ (۱): ۳۲۱-۳۳۰.
- فرجی راد، خدر؛ پریشان، مجید و یاری حصار، ارسطو (۱۳۹۶). تحلیل چالش‌های توسعه گردشگری تجاری در شهر مرزی بانه از دیدگاه تسهیلات و زیرساخت‌های گردشگری، فصلنامه گردشگری شهری، ش ۴ (۲): ۱-۱۵.
- قالیاف، محمدباقر و شعبانفرد، محمد (۱۳۹۰). ارزیابی و اولویت‌بندی جاذبه‌های گردشگری برای توسعه گردشگری شهری براساس مدل‌های تصمیم‌گیری چندمتغیره (مطالعه موردی: شهر سنندج)، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، ش ۲۶ (۲): ۱۴۷-۱۷۲.
- محلای، صلاح‌الدین (۱۳۸۰) درآمدی بر جهانگردی، چاپ دوم، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- مروتی شریف‌آبادی، علی (۱۳۹۵). شناسایی و رتبه‌بندی عوامل مؤثر بر توسعه صنعت گردشگری یزد با رویکرد VIKOR فازی، فصلنامه علمی پژوهشی گردشگری و توسعه، ش ۲ (۱): ۲۸-۱۱.
- موسوی، میرنجف؛ ویسیان، محمد؛ محمدی حمیدی، سمیه و اکبری، مهناز (۱۳۹۴). بررسی و اولویت‌بندی توان‌ها و زیرساخت‌های توسعه گردشگری با روش‌های تصمیم‌گیری چندمعیاره (مورد مطالعه: شهرستان‌های استان کردستان)، فصلنامه گردشگری شهری، ش ۲ (۱): ۱۷-۳۱.
- نصیری هند خاله، اسماعیل؛ حسین زاده، رباب؛ صفرعلی زاده، اسماعیل (۱۳۹۵). سطح‌بندی زیرساخت‌ها و تاسیسات گردشگری در شهرستان‌های استان آذربایجان غربی، نشریه جغرافیا و برنامه‌ریزی، ش ۲۰ (۵۵): ۲۷۱-۲۵۵.
- Domínguez, Trinidad. Darcy, Simon & Alén González, Elisa. (2014). Competing For the Disability Tourism Market – A Comparative Exploration of the Factors of Accessible Tourism Competitiveness in Spain and Australia, *Tourism Management*, 47, 261–272.
- Honeck, D. (2012). Export Diversification, Employment Generation and The Green Economy: What Roles for Tourism Linkages, 1 St Edition, WTO, Madrid.
- Huang, Jen-Hung and Peng, Kua-Hsin. (2012). Fuzzy Research Model in TOPSIS: A New Approach for Generating Fuzzy Numbers to Assess the Competitiveness of the Tourism Industries in Asian Countries, *Tourism Management*, 33, 456-465.